

ÁLLAMELVŰSÉG, AVAGY A TÁRSADALOM AUTONÓMIÁJA?

EURÓPAI CIVILIZÁCIÓ-ÉRTELMEZÉS A KORA ÚJKORBAN 1500-1800

Zsinka László*

ABSZTRAKT

Az európai civilizáció-értelmezés első kísérletei a kora újkorban bontakoztak ki. Az államköz-pontú hierarchikus társadalommodellel szemben az európai politikai filozófiában ekkor fogal-mazódott meg a társadalom autonómiájának gondolata. Az abszolutista uralkodók a 16-18. században addig nem látott mértékben összpontosítottak a kezükben hatalmi eszközöket, és azt a félelmet keltették, hogy aláássák a társadalom régóta kialakult középkori szabadságintéz-ményeit. Ennek a folyamatnak a negatív végpontja a rendi monarchia zsarnoksággá silányulása lehetett volna, amely nem sokban különbözik az ázsiai önkényuralomtól. A fejedelmi hatalom szükséges korlátairól való gondolkodás Machiavelli, Boccacini, Bodin és Montesquieu műveiben gyakran Európa-Ázsia (vagy Nyugat-Kelet) szembeállítás keretében mutatkozott meg. A keleti despota önkényuralmát a nyugat-európai uralkodó számára egyrészt elkerülendő végkifejlet-ként, másrészt a nyugati társadalmi és politikai valóságtól idegen kormányzati berendezke-désként mutatták be. A korabeli politikai gondolkodók szerint a keleti uralkodó által gyakorolt korlátlan hatalom ellenpontja a nyugati fejedelem jogszerűsége alapuló kormányszata, ahol a tulajdont védő szokásjog, a történelmi arisztokrácia és egyes társadalmi intézmények, mint az uralkodóval szembeni hatalmi ellensúlyok értelmezhetők. Ezek a megfontolások az európai ön-meghatározás közvetett kísérletét jelentették, hiszen az abszolutizmus összefüggésében me-rültek fel, és az ázsiai önkényuralom ellentéziseként kerültek kifejtésre, valamint előzményül szolgáltak a 19. századi liberális gondolkodók számára. Az államelvű felfogásokkal szemben az autonóm civil társadalom eszméje kora újkori előzményekből táplálkozott, és az európai társa-dalommodell egyik alapvető összetevőjévé vált a modern korban.

Kulcsszavak: európai társadalomfejlődés, autonómia, civil társadalom, szabadságok, abszolutista állam, despotizmus, zsarnokság

* Dr. Zsinka László, egyetemi docens, PPKE, részfoglalkozású egyetemi docens,
BCE laszlo.zsinka@uni-corvinus.hu

ETATISM OR AUTONOMY OF SOCIETY? INTERPRETATIONS OF EUROPEAN CIVILIZATION IN THE EARLY MODERN AGE 1500-1800

ABSTRACT

The first attempts to interpret European civilization unfolded in the early modern age. In contrast to the state-centered societal model, the idea of the autonomy of society was formulated for the first time in European political philosophy. In the 16th-18th centuries, the European absolutist rulers concentrated the means of power in their hands to an unprecedented extent and created the fear of undermining the long-established medieval liberties of society. The negative end point of this process could have been the decline of the medieval monarchy into a tyranny, which is not much different from Asian despotism. In the works of Machiavelli, Boccacini, Bodin, and Montesquieu, the necessary limits of political power were often presented in Europe-Asia (or West-East) opposition. The Western European ruler was compared to the unlimited power of the Eastern despot as an outcome to be avoided and as a political system that is alien to the social and political reality of the West. According to early modern political thinkers, the counterpoint to the unlimited power exercised by the Eastern despot is the rule based on the legality of the Western kings and princes, where the customary law protects property, moreover the historical aristocracy, and some „institutions of freedom” can be interpreted as power counterbalances to the ruler. These considerations represented an indirect attempt at European self-determination since they arose from the critics against the European absolutist state and were expressed as a counterpoint to Asian despotism. At the same time, they served as a precedent for the liberal thinkers of the 19th century. In contrast to state-centered concepts, the idea of an autonomous civil society was nourished by early modern antecedents and became one of the fundamental components of the European societal model in the modern era.

Keywords: *European societal development, autonomy, civil society, liberties, absolutist state, despotism, tyranny*

BEVEZETÉS

Az európai történelem sajátos vonásainak vizsgálata a társadalom és a kultúra jelenségeinek reflexióját feltételezi.¹ Ez a kora újkor kezdetén vált lehetségessé, amikor kellő mértékben megerősödött a világi kultúra autonómiája. A keresztény középkor még magától értetődő vallási és spirituális egységként fogta fel a latin Nyugatot, és az európai társadalmat elsősorban a közös hit felől értelmezte. A vallásos gondolkodás által áthatott, illetve az újkor által kidolgozott kritikai mód-szereket nélkülöző középkori kereszténység – bár nem kérdőjelezte meg az értelmi megismerés lehetőségét – nem jutott el a hit és a kultúra, valamint a kinyilatkoztatás és a társadalom fogalmai közötti árnyalt különbségtételhez. Ezért arra sem volt képes – érdeklődése is más kérdésekre irányult –, hogy a társadalom és a kultúra bizonyos „európai” sajátosságainak, mint immanens jelenségeknek a történeti vagy filozófiai módszer felé mutató leírását megalkossa. Tehát az sem véletlen, hogy az európai önértelmezés első olyan törekvései, amelyek tartalmi vonatkozásban többet jelentenek a kereszténység és a latin Nyugat egyszerű azonosításánál, akkor születtek meg, amikor kialakult a középkori tomizmussal polemizáló reneszánsz és kora újkori politikai filozófiai gondolkodás.

AZ EURÓPAI CIVILIZÁCIÓ TÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉSE

A politikai eszmék történetének Machiavellitől a skót felvilágosodásig terjedő íve a kora újkorban korántsem fűzhető fel egyetlen szála, de egyik központi problémája volt az abszolutizmushoz való viszony. Az abszolutista állam hatékonyságát elemző, vagy azzal éppen szembenálló és nemegyszer rendi törekvéseket kifejező politikai gondolkodók mind az uralkodói hatalom, mind a társadalom jogait megfogalmazták. Ezen az úton jutottak el a társadalomelvűség és az autonóm civil társadalom (*civil society*) koncepciójának jól ismert meghatározásáig, amely aztán a klasszikus liberalizmus eszmerendszerének egyik fontos kiindulópontjává vált. A „társadalom” szó a politikai filozófiában kétféle hagyományhoz kapcsolódott. Az arisztotelészi megközelítés állam és társadalom azonosításán alapult. A másik felfogás a kora újkori politikai gondolkodás eredményeként alakult ki. Locke és a liberális nézetek megalapozói teremtették meg a „civil társadalom” fogalmát, amely elválasztotta a „társadalmat” az „államtól”. A „polgári társadalom” és az „állam” közötti különbségtétel végül Hegel jogfilozófiájában általánosabb megfogalmazást kapott, majd a 19-20. század jellegzetes megközelítésévé vált. (Skinner 1987 és Seligman 1997)

Az európai önmeghatározás első kísérletei mindenekelőtt ebből a problémakörből vezethetők le. Azáltal, hogy az abszolutista uralkodók a 16-18. században felszámoltak vagy egységesítettek középkori privilégiumokat, immunitásokat, és addig nem látott mértékben összpontosítottak a kezükben hatalmi eszközöket, azt a félelmet keltették, hogy aláássák a társadalom régóta kialakult középkori szabadságintézményeit. Ennek a folyamatnak a negatív végpontja a rendi monarchia zsarnoksággá silányulása lehetett volna, amely nem sokban különbözik az ázsiai önkényuralomtól. A fejedelmi hatalom szükséges korlátairól való gondolkodás számos esetben az Európa-Ázsia (vagy Nyugat-Kelet) szembeállítás keretében jelent meg. A keleti despota önkényuralmát a nyugat-európai uralkodó számára egyrészt elkerülendő végkifejletként, másrészt a nyugati társadalmi és politikai valóságtól idegen kormányzati berendezkedésként mutatták be. A korabeli politikai gondolkodók szerint a keleti uralkodó által gyakorolt korlátlan hatalom ellenpontja a nyugati fejedelem jogszerűsége alapuló kormányzata, ahol a tulajdont védő szokásjog, a történelmi arisztokrácia és egyes társadalmi intézmények, mint az uralkodóval szembeni hatalmi ellensúlyok értelmezhetők. (Said 1978; Anderson 1989, 605; Turner 1994, 34-35)

Az önkényuralmi Ázsia és a szabadságszerető Európa szembeállítása nem kora újkori találmány. Olyan gondolatról van itt szó, amely az antik görög hagyományra, nevezetesen Hérodotoszra, Arisztotelészre és Hippokratészre nyúlik vissza. A szalamiszi tengeri szorosban (Kr.e. 480), majd egy évvel később a plataiai síkságon a perzsák felett aratott győzelmet fogták fel úgy a görög poliszok – legalábbis a türannoszokat már korábban elűző Athén, illetve más demokratikus kormányzati formával rendelkező városállamok, valamint Spárta polgárai –, hogy a perzsa nagykirály despotikus birodalmával szemben függetlenségüket és egyben a poliszpolgár szabadságán nyugvó politikai berendezkedést védték meg.

Ezt az eseménysorozatot és szemléletmódot örökölte meg az athéni erőfeszítéseket méltányló Hérodotosz történetírói munkájában. A „történetírás aty-

ja” művének rendezőelvévé Európa és Ázsia – a mítosz béli Médea elrablásától a trójai háborún át a görög-perzsa háborúig ívelő – történelmi ellentétét tette. Európa és Ázsia, illetve a hellének és a perzsák konfliktusának azonosítása Hérodotosznál (I.4. Hérodotosz 1989 p. 6-7) így fogalmazódott meg:

...a későbbi viszályokért azonban a bűn egészen a helléneket terhelte, mert először ők indítottak hadjáratot Ázsia, s nem a perzsák Európa ellen. ...a hellének... hatalmas sereget gyűjtöttek, behatoltak Ázsiába és megdöntötték Priamosz uralmát. Ettől kezdve a perzsák szilárdan ellenségüknek vallották a hellén népet. A perzsák ugyanis a magokénak tekintették Ázsiát s az ott lakó barbár népeket, Európát viszont s a hellének lakta földet különálló területnek.

Alig több mint fél évszázad múlva Thuküdidész megfogalmazta a poliszszabadság eszményét, amikor híres Periklész-beszédében az athéni demokrácia értékeit a szabadság és a közfeladatok megbecsülésében és a mindenkire azonos módon vonatkozó jogi-törvényi elbírálásban (iszonomia) határozta meg:

Mi olyan alkotmány szerint élünk, amely nem szomszédjaink törvényeit veszi mintául, s inkább mi szolgálunk példaképül másoknak, mint hogy mi utánoznánk más népeket. A neve pedig, mivel az uralom nem néhány ember, hanem a többség kezében van, demokrácia. A magánügyekben a törvény mindenkinek egyenlő jogot biztosít, ami pedig a tekintélyt és azt illeti, hogy egyesek miért örvendeznek jó hírnék, a megbecsülés nem a közéletben elfoglalt helyzetüktől, hanem az érdemeiktől függ, s ha valaki képes rá, hogy városának valamilyen szolgálatot tegyen, ezt akkor is megteheti, ha szegénysége miatt társadalmi rangja jelentéktelen. A közösség ügyeit mi a szabadság jegyében intézzük... Mert mi vagyunk az egyetlenek, akik a közélettel szemben teljesen közönyös embert nem visszahúzódnak, hanem semmirevalónak tartjuk... Mi vagyunk az egyetlenek, akik nem a várható hasznot mérlegelve, hanem a szabadságtól fakadó bizalommal eltelve, aggodalmaskodás nélkül segítünk meg másokat. (II. 37-40. Thuküdidész 1985 p. 146-149)

A hellenisztikus kor előestéjén Arisztotelész összegezte a görögök és az ázsiai barbárok politikai berendezkedése közötti különbséget:

...a barbárok szolgálbb természetűek, mint a hellének, az ázsiai barbárok pedig, mint az európaiak, ezért minden zúgolódás nélkül eltűrik a despotikus hatalmat. (III. 14. Arisztotelész 1984 p. 163)

A görögség poliszszabadságra vonatkozó eszményeit Róma is érvényesnek tartotta és tovább gondolta. A római jog császárkori rendszerezése, a principátus korának virágzó városi önkormányzatai, vagy a 2. század filozófus császárainak – Antoninus Pius, Marcus Aurelius – nemes kormányzati törekvései a szabad emberek felett gyakorolt méltányos uralom eszménye felé mutattak. Az ókori Rómában a principátus századaiban megfogalmazott sokatmondó vélemény volt, hogy egyedül a római császár uralkodik szabad emberek felett, míg más uralkodók alattvalói szolgák. Ezek az ideák a keresztény középkorban sem tűntek el teljesen. A 12-13. századi antikvitásreceptió eredményeként a kortársak számára Arisztotelész lett a „Filozófus”. Megfontolásai és terminológiája komoly hatást gyakoroltak a késő középkori politikai gondolkodásra. Ezért az sem tekint-

hető véletlennek, hogy a szabadságszerető európaiak és az önkényuralmi Kelet szembeállítására nem lett idegen a reneszánsz és a kora újkor politikai filozófiájától. Az európai önértelmezés alapvető vonulata, a klasszikus antikvitásból átörökölt „szabadságtoposz”, amely az Európa-Ázsia szembeállításon keresztül fogalmazódott meg, a kora újkor politikai gondolkodók számára is ismeretessé vált.

A reneszánsz idején a keresztény Európa számára Ázsia erejét a terjeszkedő török birodalom testesítette meg. Bár a muszlim támadások elsősorban a dél-kelet- és a közép-európai népeket érintették, a 16. század elejétől tengeri flottát felszerelő oszmán hatalom egyre jobban veszélyeztette Itália partvidékét. A kortárs humanisták a konfliktust a keresztény világ és az iszlám összecsapásaként élték meg, és ha a keresztény közösség (*Respublica Christiana*) kifejezés helyett az „Európa” szót használták, általában a keresztény országok egységére gondoltak.

Az oszmán törökök előre nyomulása félelemmel töltötte el a keresztény világot, így a korabeli Európa erejéről és lehetőségeiről alkotott önképe nem nélkülözte a borúlátó felhangokat. A fénykorát élő török birodalom államberendezkedése viszont ereje és hatékonysága miatt csodált kormányzati rendszerként jelent meg az európai kortársak előtt. A keleti önkényuralkodót irigylet és nagyhatalmú „Nagyúrként” ábrázolták a gyakran szűkös pénzügyi és katonai eszközökkel rendelkező európai uralkodókhöz képest:

Érdekes véleményt képviselt Traiano Boccalini (1556-1613)... Az életben csálódott, sőt már-már kétségbeesett Boccalini az egész világot 'romlott'-nak, 'alantas'-nak látta – s ez egyebek közt arra indította, hogy a köztársasági kormányzást tartsa jobbnak... 'Az ember igazi hazája a szabad város', írta. Az európai fejedelmek pedig, lám, mindent elkövetnek, sőt még össze is beszélnek, hogy a szabadság győzelmét meghiúsítsák. Mivel nincs elég szabadság, egyelőre még szükség van az 'államhatalom'-ra. Ezt az eszményt egyedül az Oszmán Birodalom tudta megvalósítani, 'barbár' természete ellenére. A janicsárok elítései... , a megingathatatlan parancs, hogy soha nem adhatnak fel olyan területet, ahol egyszer mecsetet állítottak... – mindez hozzájárult ahhoz, hogy az Oszmán Birodalom erős állammá váljék. (Duroselle 1993 p. 202)

Politikai és katonai erő szempontjából hasonló módon közelítette meg a török-kérdést Machiavelli. A firenzei gondolkodó *A fejedelem* című munkájában (1513) úgy írt a török birodalomról, mint amit „*egyetlen úr kormányoz*”, aki tetszés szerint helyezheti át más és más tisztségekbe alattvalóit, és ahol a szultáni hadsereg különös módon „*nőtt össze egy testté a tartományok kormányzásával és igazgatási rendjével*”. (Machiavelli 1996 és Anderson 1989 p. 515-516) Ezt állította szembe azzal a kormányzati formával, ahol az uralkodó főemberei nem csupán a fejedelem akaratából, hanem ősi privilégiumokból nyerik hatalmukat. Erre a politikai berendezkedésre Franciaországot hozta fel példaként. Machiavelli felismerte a nem örökölhető szpáhi birtokok, illetve az immunitásokkal védett és örökölhető európai feudális nagybirtokok eltérő jellegét, másrészt utalt arra a különbségre, ami a Nyugaton kialakuló – elsősorban jogászokra épülő – központi hivatalnokszerkezet és a fejedelmi zsoldosereg elkülönülése, illetve a török katonai és igazgatási rendszer szoros összefonódása között fennállt.

Ezeket a szempontokat mintegy fél évszázaddal később Jean Bodin gondolta tovább. Az államról című művében (1576). Az abszolutizmus korának ismert francia politikai gondolkodója az államot szuverén hatalommal bíró jogszerű kormányzatként határozta meg. A jelen összefüggésben Bodin felfogásában a jogszerűség bizonyul központi jelentőségűnek. Ebből kiindulva állította szembe az európai államok „királyi monarchiáit” az ottománok önkényuralmi berendezkedésével, amit „úri monarchiának” nevezett el. Az ázsiai kormányzati forma legfőbb jellemzőjét abban látta, hogy a keleti „Nagyúr” hatalmát semmi nem korlátozza alattvalói felett, aminek következménye a személyi és a vagyonbiztonság, illetve az örökölhető vagyon hiánya. A „királyi” szuverenitásnak ezzel szemben az a jellemzője, hogy az alattvalók engedelmeskednek a törvényeknek, míg a király figyelembe veszi a „természet törvényét”. (Bodin 1987 és Bobbio 1989 p. 59-66)

Az isteni és a természeti törvény érvényességének elfogadása mérsékli a király abszolút hatalmát. A király ugyan *legibus solutus*, a törvény felett áll és alattvalói nélkül is gyakorolhatja korlátlan hatalmát, beleértve a szokásjog felfüggesztését is. Mégis az isteni és a természeti törvény elismerése az igazságosság mértékét is magában foglalja, így a királynak figyelembe kell vennie alattvalói érdekeit. Ezért aztán az alattvalók megőrzik természetes szabadságukat és vagyonuk tulajdonjogát.

Királyi egyeduralkodó az, aki ugyanúgy engedelmeskedik a természeti törvényeknek, ahogyan alattvalóitól elvárja, hogy neki engedelmeskedjenek, s meghagyja mindenkinek természetes szabadságát és vagyona fölötti tulajdonjogát. (Bodin 1987 p. 139)

Bodin jó szemmel vette észre, hogy az általa „úri monarchiának” nevezett despotikus kormányzási forma hosszú évszázadok óta nem található meg Európában. Ezzel olyan állításokat előlegezett meg a nyugat-európai feudalizmus sajátos jellegéről – szabadságok, jogszerűség megléte –, amit csak jóval később fogalmazott meg a történetírás.

Bodint mindenekelőtt az abszolutista állam teoretikusaként tartják számon, egyes állításai mégis az állammal szemben a társadalom autonómiáját hangsúlyozó – a később megfogalmazódó „civil társadalom” – koncepció előzményének tekinthetők. Álláspontja szerint a királyi monarchia, amelynek mintaképeként a francia államot gondolta el, nem nélkülözheti a már kialakult hivatalok, rendi parlamentek, tanácsadó testületek szerepét. Az európai abszolutizmus Bodin által kidolgozott eszméje a keleti önkényuralmi berendezéssel szemben a hatalmi ellensúlyokon és jogszerűsége alapuló kormányzást tartotta követendő normának.

Boccalini, Machiavelli és Bodin állításai a 16. században arra is rámutattak, hogy az ottomán birodalom és az európai államok szembeállítása meglehetősen eltérő összefüggésekben is megfogalmazásra kerülhetett. Ha Boccalini inkább a török hatalom imponáló ereje felől közelített a problémához, úgy Bodin már megelőlegezte azokat a politikai gondolkodókat, akik az „állam” túlhatalmával szemben az autonóm „társadalom” jogainak a védelmében kerestek érveket.

Az európai társadalmi berendezkedésre vonatkozó jellegzetességek kifejtésének módja a 17-18. században is a keleti önkényuralommal való szembeállításon

alapult. A 17. század derekától fokozatosan átalakult a török birodalom európai megítélése. A hanyatló oszmán katonai rendszer első komolyabb kudarcai nagyjából egybeestek Nyugat-Európa haderejének gyors növekedésével. A történettudomány az európai abszolutizmusok rendelkezésére álló katonai eszközök erőteljes gyarapodását az államigazgatás megerősödésén túl a korabeli „hadművészeti forradalom” jelenségéből vezette le. (Parker 1988) Ezek a változások kihatottak a török államberendezkedés megítélésére is. Fokozatosan előtérbe kerültek azok az érvek, amelyek az egyéni érdekelttség korlátlan uralkodói földtulajdon miatt kialakuló hiányát tették felelőssé az oszmán birodalom hanyatlásáért. Ezzel újabb elem jelent meg az európai társadalmakra vonatkozó sajátosságok között, a magántulajdon problémája. A távolabbi mogul Indiára vonatkozóan Bernier, francia utazó fogalmazta meg XIV. Lajos korában, hogy a mezőgazdaság hanyatlásának oka egyebek mellett a földmagántulajdon hiánya.

A 18. században azoknak az eszméknek az érvényességi körét, amelyek eredetileg a Törökországgal való érintkezésből fogantak egyre keletebbre tolták ki Perzsiára, azután Indiára és végül Kínára....

Arisztotelész terminológiáját felhasználva megszületett a politikai despotizmus fogalma – egy terminus, amely eddig hiányzott a Törökországgal foglalkozó európai kommentárok szótárából, bár lényege már régóta jelen volt bennük. Machiavellinél, Bodinnél... ...a török szultán hagyományos elnevezése Nagyúr volt... ...Hobbes volt az első jelentős filozófus, aki despotikus hatalomról beszélt a 17. században – paradox módon a szuverenitás természetes és megfelelő formájaként ajánlva azt. De általában a despotikus hatalmat mindenhol egyre inkább a türannisszal azonosították... Franciaországban a Fronde óta a Bourbon-dinasztia ellenfelei polemikusan írásaikban gyakran vetették annak szemébe a török türanniszt. (Anderson 1989 p. 596)

A kialakulóban lévő „despotológiát” Montesquieu öntötte végső formájába a 18. század során. (Young 1978 p. 392-405) A keleti önkényuralommal a nyugati feudális monarchiát állította szembe. A központi hatalom korlátozásában a rendi intézmények szerepét fontosnak tartó francia gondolkodó a keleti társadalmakkal kapcsolatban egyrészt megismételt korábbi véleményeket – mint az örökletes arisztokrácia hiányát –, másrészt új felismeréseket is tett. Hangsúlyozta, hogy a keleti országokban számos esetben a vallás előírásai működnek a törvény helyett. A vallás és a világi törvény tehát nem válnak szét úgy, ahogy az európai országokban megfigyelhető. Montesquieu ezzel lényegében megelőlegezte azt a felismerést, hogy a szent és a profán szféra elválasztása (szekularizáció) az európai történelmi fejlődés egyik fontos jellegzetessége.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összességében a kora újkori politikai gondolkodás számos értékes felismerést tett az európai társadalmak sajátos vonásairól, és ezek szinte minden későbbi okfejtés alapjául szolgáltak. Az állam teljhatalmát korlátozó társadalmi intézmények és testületek, a feudális arisztokrácia ősi jogszokásokból eredő privilégiumai, az örökölhető tulajdon, valamint a katonai és polgári közigazgatás, illet-

ve a vallási és a jogi-társadalmi viszonyok elválasztása azonos irányba mutató megfigyelések voltak, amennyiben az állami-uralkodói hatalom ellensúlyainak a lehetséges összetevőit vizsgálták. Ezek a gondolatok egyelőre csak az európai önmeghatározás közvetett kísérletét jelentették, hiszen elsősorban a korabeli abszolutizmus problémája miatt vetődtek fel, és az ázsiai önkényuralom ellenpontjaként kerültek kifejtésre. Mégis előzményül szolgáltak a 19. századi liberális gondolkodók számára. A „szabadságot”, azaz a társadalom uralkodói hatalommal szembeni „autonómiáját” a királyi jogkört korlátozó és történetileg kialakult „közvetítő intézményekből” – rendi parlamentek, városi autonómiák – származtató liberálisok (Guizot és Tocqueville) egyértelmű kapcsolódási pontokat mutattak ezekkel a nézetekkel. A „szabadságmotívum”, mint az európai történelem különlegessége emellett a „hosszú 19. század” történetfilozófiai koncepcióiban – Hegelnél – is megjelent. Azonban a szabadság fogalma a nagy német filozófusnál már inkább filozófiai elvként, s nem a társadalmi berendezkedésből és intézményekből kibontható lehetőségként került kifejtésre.

JEGYZETEK

- 1 A jelen tanulmány alapjául szolgáló szövegek: Zsinka, L. 2011, *Az európai történelem eszméje*. Grotius Könyvtár 6. Budapest. 21-28. Zsinka, L. 2018, *Európa felemelkedése*. Typotex. Budapest. p. 138-144.

TRODALOM

- Anderson, P. 1989, *Az abszolutista állam*. Gondolat. Budapest.
- Arisztotelész 1984, *Politika*. Gondolat. Budapest.
- Bobbio, N. 1989, *Az Európa-ideológia nagysága és hanyatlása*. In: *Kell-e nekünk Közép-Európa?* Századvég – különszám. pp. 59-66.
- Bodin, J. 1987, *Az államról*. Gondolat. Budapest.
- Duroselle, J.-B. 1993, *Európa népeinek története*. Officina Nova. Budapest.
- Hérodotosz 1989, *A görög-perzsa háború*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Machiavelli, N. 1996, *A fejedelem*. Kossuth. Budapest.
- Parker, G. 1988, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West. 1500-1800*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Said, E. 1978, *Orientalism*. Routledge and Kegan Paul. London.
- Seligman, A. 1997, *A civil társadalom eszméje*. Kávé Kiadó. Budapest.
- Skinner, Q. 1987, *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Thuküdidész 1985, *A peloponnészoszi háború*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Turner, B. 1994, *Orientalism, Postmodernism and Globalism*. Routledge. London-New York.
- Young, D. 1978, *Montesquieu's View of Despotism and His Use of Travel Literature*. In: *The Review of Politics*. Vol. 40. No. 3. 392-405.
- Zsinka, L. 2011, *Az európai történelem eszméje*. Grotius Könyvtár 6. Budapest.
- Zsinka, L. 2018, *Európa felemelkedése*. Typotex. Budapest.